

ӘОЖ 82:81-26;82:81'38

**«МАХАББАТНАМА» ДАСТАНЫНЫҢ ҚҰПИЯЛАРЫ
SECRETS OF EPOS "MAHABBATNAMА"**

Т. ЕҢСЕГЕНҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада көне түркілердің «Махаббатнама» дастанын өткен ғасырдың екінші жартысында бірнеше түрколог ғалымдар арнайы зерттегені, кейбір ғалымдар осы дастанды таза өзбек мұрасы деген ұшқарылау пікір білдіргені айтылған. Қысқасы осы сала мамандары сол дастанның қыр-сырын тұтастай ашып, ғылыми қорытынды жасауға онша бармады. Осы құнды мұраны тасада қалдырмас үшін бұл мақалада «Махаббатнама» дастанының құрылысы, ақынның сол туындыны жасауда «гәзел», «мәснәви» сөздерін пайдалануының мәні, содан кейін барып «Махаббатнама» дастанын он бір хат етіп жасауы, Хорезмидің мына ғашықтық туралы жырды жазудағы мақсаты, ақынның жігіт хаттарына сұлу қыздың жауап қайтартпай қалдырудағы ниеті, шығарма концепциясы, дастандағы образды сөздер, көркемдік өрнектер, бойжеткеннің сөзбен жасалған портреттік бейнесі, жігіттің психологиялық тебіренісі, оның махаббат алдында тізе бүгіп, мәңгі ғашық болып қалу сыры – бәрі, бәрі осы шағын зерттеу еңбекте сығымдала жинақталып беріліп, ғылыми түйіндеу жасалынған.

Түйін сөздер: Көне мұрадағы махаббат жыры, халықтық эстетика, образды сөздер, портреттік бейне, түркілік дәстүр.

Summary

The article deals with investigation of ancient Turkic epic Mahabbatnama by scientists in the second half of the last century, some scientists had suggested that the epic is heritage of Uzbek culture. Experts of this field entirely revealed the originality of the epic, but didn't provide any scientific conclusion. In order not to leave this valuable heritage in the shadow, the article describes the structure of the epic, enters values of using the words "gazel", "mäsnavi" at creating the work, then the creation of the epic "Mahabbatnama" consisting eleven letters by the writer. The aim at writing this love epic is poet's intention to leave unanswered the letters of the young man. The article considers The concept of the work, the usage of figure words in the epos, art examples, the portrait of young lady given by words, psychological mood of fellow, his falling in love with the girl, the secrets of being in love and scientific conclusion to the epos are presented in the article.

Key words: love epos of the ancient heritage, national esthetics, figure words, portrait image, Turkic tradition.

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан/Қазақстан.
Doctor of philological sciences, International Kazakh-Turkish University named Ahmet Yassawi.
Turkistan-Kazakhstan. e-mail: etokbolat@mail.ru

Ежелгі дәуірден жеткен көне түркілердің «Махаббатнама» дастанын оқып болғаннан кейін кез-келген адамның ерекше толғаныста болып, өзінше тебіреніп, ой теңізіне шомылары сөзсіз. Себебі, бұл шығарма түркі тілдес халықтардың асыл мұраларының ішіндегі ғашықтық, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған алғашқы жыр жауһарларының бірегейі. Былайынша айтқанда әлем әдебиетінің алтын қорынан орын алатын лирикалық дастан – махаббат балладасы.

Екіншіден, осы туынды сүйіспеншілікті ғана жырлаған бір жақты емес, көп қырлы, тынысы кең көркем дүние. Өйткені, мұнда адалдықты, адамгершілікті, әдептілікті, ақылдылықты және ежелден аты аңызға айналған ірі тұлғаларды қоса жырлайды. Үшіншіден, мына шығармада терең философиялық толғамдар сезімге ауыр жүк салып, айналаға өз ой-көзіңмен, өз болжамыңмен қарауға ықтиярсыз итермелейді. Төртіншіден, ақын махаббатты жырлай отырып, өмірдің өткінші әрі тым қысқа екенін айтып, бұл пәниде ешкімнің де мәңгілікке қалмайтынын еске салып, осы тіршілікке құштарлықпен қарап, барға қанағат етіп, тәубаға келуге мезгеу жасайды.

Қысқасы, бұл еңбекке қарап түйгеніміз: шынайы сүйіспеншілік, өмір кілті – мөлдір махаббат алдында адам түгелі айдай әлем бас иеді екен. Алғаусыз ғашық жүрек – өртті де, дертті де, жауды да, ажалды да тындамайтын күдірет. Себебі, ойлап қарасақ, осы дастандағы ғашық жігіт – қу қайықпен шалқар теңіздің дүлеймен арпалысқан жанкешті «балықшыға» ұқсайды. Демек, барлық өнер мен ғылымның тура көз тігіп, құпиясына үңілген объектісі – Өмір мен Адамның тікелей, бетпестік әрекеті осы шығармада лирикаға оралып, философиялық тереңдікпен жинақталып берілген.

Осы айтқанымызды жинақы етіп ғылыми негізде дәлелдеу үшін бұл шығармаға зерттеу жасап, өлең жодарын аударғанда ұйғырша, арабша жазылған түпнұсқаны басшылыққа алып, кейінгі орысша аудармаларды солармен салыстырып, негізгі нұсқалардағы ойды нақты беруге күш салдық. Сондықтан әңгіме барысында дастандағы өлең жолдарын пайдаланғанда осы шығарманың бірнеше нұсқасына сілтеме жасалынды. Бұл жырдың ішкі сырына үңілуде осы шығарманың сюжетін, құрылысын білу аса қажет. Онсыз мақсатқа жету мүмкін емес. Сонымен, әуелі дастан құрылысына талдау жасайық.

«Махаббатнама» поэмасын жазған тұлға негізгі тақырып – ғашықтық жырына қарай ауыспай тұрып бірінші кезекте жаратушы –

ұлы тәңірге тағзым етіп, содан кейін осы үлкен іске бет бұрғанын жырда:

Ұлық тәңірдің атын жаныма сақтап,
Жазайын махаббатнама жырын бастап,—

деп білдіреді [1, 128]. Мұнан әрі шығарманы жасаушы әлемді жаратушы – тәңірдің теңдесі жоқ құдірет екенін баяндайды. Оған дәлел келтіріп, дүниедегі барлық болмыс, зат, тірлікті сол жаратушы арнайы бір мақсатқа бейімдеп жасағаны және кез-келген заттан не істеймін десе де әлгі жарылқаушы құдіреттің өз еркінде екенін мәлімдейді. Одан соң ақынның өзі жасаған иесіне қарап:

Алла, Хорезми ақынға назарың сал,
Махаббатты көңілден сен азайтпа,—

деген ниетпен жалбарынады [1, 27].

Айрықша назар аударуды қажет ететін нәрсе – осы «Махаббатнама» дастанында Хорезми ақын бұл шығарманы жасауға себепші болған жәйттерден және сол мезеттегі өзінің көңіл сырын бәз қалпында өлеңмен білдіреді. Соның әсерінен «Махаббатнама» дастанының алғашқы жағы бірнеше тақырыптардан тұрады. Мысалға, осы шығарманың бірінші тарауына жататын – «Әуелгі көріскенін айтуы» атты тақырыппен берілген жырдың қысқаша мазмұны мынандай: Алтын Орда мемлекетінің ұлықтарының бірі Мұхаммед Хожа мейрам айының тамаша күндерінің бірінде кең алқапқа қатарлай қаптата шатырлар тіктіріп, жайласа отырып мәжіліс құрып, үлкен сауық-сайран жасайды. Бұл тойда әдетінше өнерге – әсем әуезге кең жол ашылады. Әрине, дүрілдеген думанды мерекеге Хорезми ақынның өзі де қатысады. Сол тойда ақын сұлу келбетімен, жоғары парасаттылығымен жұртты тәнті еткен бойжеткен қызға ерекше көңілі ауады. Ол жаңағы сұлу арқылы бітім-болмысын көркем сөзбен суреттеуге ыңғайланып, алғашқы өлең жолын:

Ей, қарағайдай менмен сұлу, жүзің неткен сүйкімді,
Сенің жүзіңе адам түгел, гүл таңырқар,—

деп бастап, сыршыл әсем жырды толассыз ұзақ-ұзақ төгеді [2, 120]. Осы сұлу қызға арналған өлеңге де «гәзел» деп тақырып қойылыпты

(гәзел – екі жолдан тұратын лирикалық өлең). Дастандағы мұнан кейінгі тақырып «Оқиғаның баяндап айтылуы» деп аталынады. Бұл жырда – осы тойдың иесі Мұхаммед Хожа ақын Хорезмидің зор дарындылығына бас иіп, оның даңғайыр, белгілі сөз шебері, парсы тілінде кітаптары бар екенін айтқаны жазылған. Әсіресе, Хорезмидің махаббатты жырлауда алдына жан сала қоймайтын шын жүйрік екенін білдіріп өзінің қасында бір қыс болып, жай-жағдайға түсініп, қанығып, ғашықтық жайлы жыр жазуға қолқа салады ақынға. Хорезми сол ұлықтың тілегін жан-тәнімен қабыл алады. Хорезмидің сол той үстінде нәсерлеткен жыры «Махаббатнама» дастаныныңда «гәзел» деген тақырыппен берілген. Мұнда да қайтадан ғашықтық жайлы сыр шертіледі. Одан кейінгі тақырып «Мәснәви» деп аталады. Осы тақырыппен берілген шағын ғана туындыда ақын өзінің шығарған махаббат туралы жырын сол ұлық соңына дейін тындап, үлкен ризалық білдіріп, оған шапан жауып, ерекше қадірлегенін танытады.

Жоғарыда аталған «мәснәви» сөзі – жұптас жолдардан тұратын өлең деген мәнді білдіреді. Бірақ жыр желісі үзіліп қалмайды. Әрі қарай сабақтаса жалғасады. Мысалға, әлгі Мұхаммед Хожа көрсеткен сый-сияпатқа шаттанған ақын тағы да сұлу жырды көмейінен түйдектей төгеді. Мұнысын да ақын «гәзел» деп бөлекшелей атаған. Осында да махаббат жайлы сыр ағытылады. Ақын сол лирикалық өлеңінің соңында бұл шығарманы жасауда алдына қойған мақсатын:

Осы дастархан басындағыларға айтарым,
Махаббатнаманы он хат қылдым.
Екі бабын қылайын һәм парсыша,
Атлас тон жарасар болса мәлім.
Әлқисса, әуелі бек сыйпатын баяндайын,
Одан соң хатымды бастайын,–

деп білдіреді [2, 128]. Хорезми ақынның өзі айтқандай, бек сыйпатын баяндайтын жыр – «Мұхаммед Хожа бекті мадақтау» деп аталады. Осы арнау жырында ақын:

О, арыстан жүректі, Қоңырат ұрығы,
Кіші жастан ұлықтардың ұлығы.
Бақыт – көзі, береке – кеніші,
Мұхаммед Хожа бек әлем қуанышы.
Еліміз жансыз тән еді бұрын сенсіз,
Шахтың шағы Жәнібек ханға етенесіз,–

деп бастап, Мұхаммед Хожаны одан бұрын өткен әлемге әйгілі батырлармен, даңқы аңызға айналған жомарттармен теңестіреді. Одан соң Хорезми «Жағдайды баяндап айтуы» деген тақырыппен жазылған жырында да бек Мұхаммед Хожаға қызықты, рахатты өмір, жүз елу жыл ғұмыр, таусылмас бақыт тілеп:

Мұхаммед Хожа бекті мақтап біттім,
Махаббатнаманы жазуға кірістім,–

деп ғашықтық дастанын жазуға біржола ден қояды [2, 89]. «Махаббатнама» дастанындағы негізгі бөлім – жігіттің қызға жазған хаттары. Бұл шығарманың осы маңызды саласы – он бір жеке-жеке тараудан, немесе он бір арнау өлеңнен тұрады. Мұндайда түсінбестік болмас үшін алдын-ала білдіреріміз: Хорезми ақын әуелде осы дастанды он арнау хатпен аяқтауды жоспарлаған тәрізді. Оған ақынның мына туындыны жазуды бастардағы: «Махаббатнаманы он хат қылдым» деген өлең жолы дәлел. Бірақ, шығарманы жазу үстінде ақындық дарындылық пен ой шеңберінің кеңеюінен болар, дастандағы арнау өлең он бірге жетіпті.

Дастандағы бірінші арнау хат – «Бастапқы нама» деп аталады. Осында ақын шығармаға арқау боған көркем қызды «Сұлулық әлемінің падишасы» деп атап, оның жүзін – наурыз мерекесіне, қасын – айға теңейді. Сол ару қыздың бетіндегі қара меңі алқызыл өңіне құйыла жарасып, сұңғақ бойы, қыпша белі, нәркес көзі, әсем күлкісі, гауһардай тісі бәрі-бәрі бір-бірімен үйлесім таба бірігіп, ажарлы бойжеткеннің көрікті келбетін бұрынғыдан да бетер нұрландырып жібереді. Осылай салыстыра суреттеу арқылы ақын оның ешбір жан тең келмес нағыз әсем ару екенін лирикалық өлеңмен оқшаулап көрсетеді.

Шығармадағы басты бейне – ару қыздың болмыс-бітімін жұрт есінен кетпестей етіп тұлғалай түсу үшін, әрі өзінің іштегі тұнған шын ғашықтық сырын айқын білдіру мақсатымен ақын:

Сұлулық әлемінің сұлтанысың, ей жаным,
Бастан-аяқ түгел жансың, ей жаным,–

деп ғашық жігіт оның айдай көркіне бас иіп, махаббат отының алауынан қалайыдай балқиды [2, 129].

Осы арада еске саларымыз, бұл дастандағы он бір арнау хат былайша қарағанда бір-бірінен онша айырмашылығы жоқ, әншейін ғашықтық жыр сияқты болып көрінеді. Содан да болар осы «Махаббатнама» дастаны жайлы сөз қозғағандардың көбісі әр арнау хатын өзіндік ерекшелігіне, мазмұнына онша назар аударма қоймаған. Расында да бұл көлемді шығарма – лирикалық дастан, ғашықтық хаттары. Осы туындыға сырттай шола қарағанда әр намадан сюжет іздеу қажетсіз сияқты болып көрінеді. Ал шығарманың құрылысына зер салсақ, әр арнау хат жеке-жеке түйнделген махаббат лирикасы.

Сонымен бірге, «Махаббатнама» дастанындағы әр өлең жолына, ондағы әр сөзге үңіле қарап, салмақтасақ, дүниенің телегей-теңіз ұлылығы осы туындыдағы қос шумақтарға сығылысы сыып, сиқырлы суреттер самсап тұрғанын қапысыз байқаймыз. Бұл дастандағы әлгіндей ерекше даралықтың сыры неде? Өйткені ақын осы жырдағы жақұттай жұтынған жетістіктердің бәрін көзге көрінбей, бейғам көңілге онша елене қоймайтын нәзік лирикаға әсемдей орап жеткізген. Бұл дастандағы осындай көркемдік ерекшелікті жинақтай білдірсек, бұл осы шығармадағы лирикалық қуаттың күштілігі деп тану керек. Өйтпесе әр арнау хаттың өзіндік айтпақ сыр-толғауы мол-ақ. Оған нақты дәлел келтіру үшін дастандағы екінші хатты оқиық. Бұл сөз еткелі отырған екінші нама:

Сәлемімді гүлге жеткіз, ей, таң самалы,
Ай – құлы, жұлдыздар – қызметшісі болып жүрген.
Сәлем де сүйгеніме шын көңілден,
Көзімнің сүрмесімен жаздым мұны, –

деген өлең жолдарынан басталады [1, 130]. Шығармада махаббат алауына өртенген ғашық жігіт сүйгеніне деген мөлдір сағынышын әлі ешкім жұтып үлгірмеген таң самалы арқылы жолдайды. Осының өзі бірнеше бейнелер салынған ғажайып суреттер тізбегі деуге келеді. Демек, екі жолдан құралған өлеңге ғашық жігітінің ұнатқан аруына арнаған, тағатсыз жүрегіне симай кернеген бүкіл ақыл-ойы түгел жайласып кеткен.

Одан әрі сұлуын аңсаған жігіт өзінің оттан ыстық махаббатын бір ауыз сөзіне ділгір ғашығына арнайды да және сол сүйгенін аңсап, дәрменсіз күйге түскен қайғылы жүректің мұң-шерін рақымсыз, опасыздар да естісін, төрткүл дүниеге түгел жайылсын деп аһ ұра жар

салады. Мұнан кейінгі өлең жолдарында ғашық жігіт: ажары айдан асқан сұлуыма, өмірімнің негізгі тыныс-тірлігі болатын аңсаған аруыма осы айтқандарымды бүкпесіз жеткізші, – деп жалбарынады самал желге.

Екінші арнау хатта ғашық жігіт сүйгенінің көрікті келбеті, нұрлы жанары, оймақтай аузынан шыққан әрбір сөзі, қылымсыған кербез жүріс-тұрысы есінен кетпей ауыр азапқа салғанын білдіреді. Тіпті қыздың есігінің алдындағы, оның ізі түскен топырағы оған бақыт сыйлар керемет дәру сияқты танылады. Сол сұлу қыздың қимылын, іс-әрекетін көзбен көрген адамның бәрі бақытты екен. Бірақ, жігіт сол ғашығына өз қолы жетпейтінін білдіреді. Солай ұйғарса да оны құлай сүйген жігіт:

Көңілге өзгенің мейірін жуытпан,
Жырақ кетсем де сізді ұмытпан.

Жүремін кездесуге әрдайым талаптанып,
Түн қанша ұзақ болса да таң атар,–

деп тұманды арман қиялына шомылып, алдағы күндерден үміт үзбейді [1, 133]. Екінші арнау хаттың соңында Хорезми «Мәснәви» деген тақырыппен тағы да жыр толғайды. Мұнда махаббат жалынына шарпылған жігіт ғашық жүректің мұң-шерін басу үшін шарапқа қол созады. Сондай жағдайдағы мұңлықтың көңіл-күйін ақын:

Аһ ұрғанда жалыным көкке ұшты,
Сүйіктімнен айрылу күйдірді өзегімді.
Ойлап тұрсам, сабырдан жақсысы жоқ,
Енді білдім, бұл жолда сабыр да жоқ,–

деп баяндап, ол үшінші арнау хатты жазуға кіріседі. Бұдан туар пікір – «Махаббатнама» шығармасындағы әрбір арнау хаттың мәніне жете назар аудару аса қажет-ақ. Сонымен, осы дастандағы мөлдір махаббатты, ғашықтық сырын және өмір болмысын, заман тынысын қоса суреттеген арнау хаттар әлгіндей әдіспен бірден-бірге жалғасып, сөйтіп он бір нама жазылған. Хорезми «Махаббатнама» шығармасындағы соңғы арнау хатты жазып біткеннен соң «Құдайға құлшылық ету» деген тақырыппен тағы сол жырын жалғастыра түседі.

Мұнда ақын жасаған иеге табынып, өзінің жан-дүниесінің таза, көңілінің кірлемей, ластанбай, адал сақталуын тәңірден жалбарына тілейді. Сөйтеді де ол: «Қате көп кетті мен құлыңнан, кешіре гөр» деп құдіретті құдайға жалбарынады. Ақын осы жырында имангершілікті жанына жалау етіп ұстап, алладан өзін азғындық әрекеттен сақтап, желеп-жебеуін сұрайды. Хорезмидің осылай тәңіріне тағзым ете отырып, өткен күндерін ой елегінен өткізіп, «жаңылыс басқан тұсым жоқ па?» деп өзіне-өзі есеп беруі – ақынның биік парасатты, ірі тұлға екенін байқатады.

Хорезми құдайға құлшылық ете, сиына отырып, тағы да бек Мұхаммед Хожаны аузына алып, оған «сені тәңірі мұратыңа жеткізсін» деп жырға қосып бата береді. Дастандағы «Қыйт'а» деген тақырыппен берілген шағын жыр шумағында Хорезми адамгершілік жайлы философиялық ой толғай келіп, өзі туралы:

Екі жүзділік торында құс емеспін қалатын,
Мен – құмаймын, сарайлардың үстінде қаққан биік қанатын.
Қандай қошаметті сұлтан болса болсын,
Мал үшін оны мақтамаймын,–

дейді [3, 103]. Бұл дарынды ақынның шын сыры болса керек. Жоғарыда аталған «Қыйт'а» сөзі – сол тұстағы поэзияның шағын түрі. Ал осы шығармадағы «Кітаптың соңы» деген шағын көлемдегі өлеңді оқып Хорезми Рауани «Махаббатнама» дастанын қай жерде, қашан жазғанын баяндайды. Дастан соңындағы «Хикаят» деген тарауда ақын адамгершілік жайлы ұзақ жыр толғап, сол өлеңінің аяғын:

Көкке сарай салам деп болма әуре,
Жұтым су мен бір түйір нан жетер саған,–

деп жұртты қанағаттылыққа шақырумен түйіндейді. Дастан жайлы ғылыми деректер. «Махаббатнама» дастаны бізге қалай жетті? Бұл жырды шығарған кім? Осы дастан қашан, қай жерде жазылған? Сол сауалдарға жауап қайтару үшін «Махаббатнама» дастанының бізге жеткен екі нұсқасының зерттелу жайына назар бұрайық. Бұл жырдың бір нұсқасы ұйғыр әрпімен, екіншісі арабша жазылған. Реті, хатқа түсуі бойынша ұйғыр әрпімен жазылған нұсқа бірінші болып табылады. Сондықтан алғашқы сөз кезегін сол нұсқадан бастаған жөн.

Осы дастанның ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы жайлы алғашқылардың бірі болып сөз қозғаған әйгілі шығыстанушы ғалым, академик В.В. Бартольд. Ол 1924 жылы жазған «Британия» музейіндегі ұйғыр әрпімен жазылған жаңа қолжазба» деген шағын мақаласында: «Сол музейден бұған дейін бір-жар ғана еңбекпен танысқан едік. Мына ертедегі мәдени ескерткіштің табылуы, оның ұйғыр әрпімен жазылғаны, түркологияны дамытуда, мүмкін сүйсінерлік жетістік болар», – деп жазыпты (Бартольд В.В. Британия музейіндегі ұйғыр әрпімен жазылған жаңа қолжазба, Россия Ғылым академиясына баяндама. Шығыс әдебиеті сериясы. 1924, сәуір-маусым, 57-бет.).

Осы дастанның бірінші, ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасын орыс тіліне аударып, оны түпнұсқамен қатар жариялап әрі тілдік тұрғыда кең зерттеп, өз пікірін білдіріп, жеке кітап етіп шығарған белгілі шығыстанушы ғалым А.М.Щербак. Сол ғалым аударған орысша нұсқа қазақша тәржімаланып, 1967 жылы шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты кітапқа сол күйінде енгізілді. «Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы көлемі жағынан осы шығарманың арабша нұсқасынан едәуір аз. Бұл нұсқа небәрі 254 бәйіттен тұрады немесе 508 тармақ. Дәлірек айтқанда, осы қолжазба арабша нұсқадан 63 бәйіт кем. Мынадай құнды мұраның бір-екі күн болса да бұрынырақ хатқа түсіп қалғаны қуанарлық жетістік. Осы тұрғыдан қарағанда бұл ұйғыр әрпімен жазылған нұсқа біздің жыл санауымыз бойынша 1432 жылы хатқа түскен.

Мұндағы ерекшелік – осы нұсқа «Махаббатнама» дастанын Хорезми жазғаннан кейін 79 жылдан соң қағазға түсіріліп сақталынған. Сонда бұл қолжазба араб нұсқасынан 77 жыл бұрын хатқа түскен. Осының өзін елеулі жетістік есебінде атауға болады. Мүмкін толық нұсқа – арабша қолжазба сол нұсқаға сүйене отырып толықтырылған шығар.

«Махаббатнама» дастанының ұйғыр нұсқасының екінші ұтымды жағы – осында, бұл қолжазбаны қай жерде, қашан, кімнің нұсқауымен кім жазғаны нақты көрсетілген. Мысалға, «Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасының ең соңында: «835 жылы, тауық жылы, раджаба айының басында Иезде қаласының Мир Джалал ад-Диннің бұйыруымен Мансур-бақшы жазды», – деп көрсетілген [1, 166].

Екіншіден, осы нұсқаның алғашқы бетінде ағылшынша жазылған сөзде – бұл кітаптың Мұхаммед шах тұсында (Парсы) сыйға тартылғаны, бірақ оны ешкім түсініп оқи алмағаны айтылған [1, 116].

Демек, осындай деректерге қарап отырып, мұндай аса құнды кітаптарды кезінде ел басшылары бір-бірімен жылы қарым-қатынас, тату байланыс жасау үшін сыйға тартқаны, соның нәтижесінде құнды мемлекеттік мүлік есебінде сақталынатыны аңғарылады.

«Махаббатнама» дастанының ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасы арабша жазылған «Махаббатнама» дастанынан қай жағынан болса да ештеңе айырмашылығы бар. Атап айтқанда, ұйғыр әрпімен жазылған қолжазба арабша нұсқадағыдай арнайы ретімен бірнеше арнау хаттарға немесе он бір намаға бөлініп жазылмаған. Әуелгі нұсқада жігіттің ғашығына арнаған лирикалық жырлары көбіне «сөз басы», «гәзел» деген тақырыптармен көрсетілген. Жинақтай білдіргенде, ұйғыр әрпіндегі нұсқада «Махаббатнама» дастаны жалпылама түрде жинақталып хатқа түсірілген.

Әйткенмен екі нұсқа арасында елеп көрсететіндей айырмашылық жоқтың қасы. Екі нұсқада да сол дастанның негізгі желісі тұтастай сақталыныпты. Әсіресе, осы шығармадағы адам аттары, дастанның қай жерде, қашан жазылғаны екі нұсқада да сол күйінде баяндалады. Бұл бағыттағы ойымызды түйіп айтқанда, «Махаббатнама» дастанының арабша қолжазбасы – ақын Хорезми жазған күйін мүмкіндігінше сақтаған толық нұсқасы деп сеніммен айтуға болады.

«Махаббатнама» дастанының арабша жазылған нұсқасы – Хорезми ақынның осы шығарманы жасаудағы көздеген мақсат, жоспары толық сақталынған, әрі сондай күрделі ниетінің жүзеге асқанын танытатын, ақын қаламынан туған жыр жолдары түгел жазылған, тұтастығы бәз қалпында бұзылмаған толымды көркем дүние. Бұл сөзімізге шығарманың құрылысынан және бұл нұсқа жайлы жинақталған деректерден біршама мәліметтер келтіруге негіз жеткілікті.

Бұл дастанның арабша нұсқасын хатқа түсіруші осы шығарманы түгел жазып болып, соңына «Тәмәм Мухәббатнаме – Ихорезми Сәнә 914» деп арнайы мәлімет қалдырыпты. Қазіргі жыл санау бойынша 1508-1509 жылдар аралығында хатқа түсірілген. Осыдан туар пікір – арабша хатқа жазған адам арада бір жарым ғасырдан астам уақыт өтсе де сол ел билеушіге ұсынылған қолжазбаны тауып алып көшіргені анық.

Сол сыйға ұсынылған қолжазбаның бірі ежелгі қала Сығанақта сақталуы әбден мүмкін. Сосын «Махаббатнаманың» арабша нұсқасы 473 бәйіттен тұрады. Мұны әр жолға айналдырғанда дастан 946

тармақтан құралған. Осы нұсқада парсыша жазылған өлең жолдары бар. Соларды ажыратып көрсеткенде дастанның 156 бәйіті парсыша, 317 бәйіті оғыз-қыпшақ тілінде жазылған. Хорезмидің өзі жыр шумағымен сездіргендей, ол екі тілде де еркін жазып, екі тілде де жүйрік шешен сөйлейтін болған.

Осы араб нұсқасын арнайы зерттеп, сыр-сипатын ашуда түрколог ғалым Э.Н.Наджиб елеулі еңбек сіңіріпті. Ол бұл нұсқаны ұйғыр әрпімен жазылған қолжазбамен салыстырып, соны пікірлер айтты, жеке кітап етіп шығарды (Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование. Э.Н.Наджиба. Москва, 1961).

Сондай-ақ көрші республикалардан Б.В.Валиходжаев, С.Қасымов осы дастанды зерттеумен кезінде айналысты. «Махаббатнама» дастанының толық нұсқасы 1959 жылы өзбек тілінде жарияланды. Кейін, 1962 жылы Ташкентте осы көркем шығарма орыс тілінде жарық көрді. Алайда, ташкенттік ғалым С.Қасымов бұл дастанды таза өзбек халқының мұрасы деген ұшқарылау пікір айтты. Солай десе де белгілі түркологтар В.В.Бартольд, А.И.Самойлович, А.М.Щербак сияқты ғалымдар осы мұраның түркі тілдес елдерге ортақ дүние екенін нақты дәлелдеп берді.

Қазақ ғалымдарынан «Махаббатнама» дастанын зерттеуге Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, Ө.Күмісбаев, Ғ.Айдаров, М.Томанов белсене араласты. А.Қыраубаеваның аударуымен «Махаббатнама» дастаны 1985 жылы жеке кітап болып шықты. Түрколог ғалым А.М.Щербактың жазуынша «Махаббатнама» дастанының үшінші нұсқасы Стамбул университетінің кітапханасында сақтаулы [1, 126].

«Махаббатнама» дастанын айқын танып-білуде бұл шығарманың қай жерде, қашан жазылғанын анықтаудың маңызы айрықша зор. Өйткені, мұндай құнды қазына сол дәуірдің, сол ақын шыққан елдің мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің, жалпы әлгі ақын өмір сүрген ортаның әлеуметтік жағдайы қандай дәрежеге көтерілгенін бағдарлауға мүмкіндік береді. Сондықтан тарихи тұлғалар мен мәдени ескерткіштердің мезгіл-мекенін білудің маңызы ерекше мәнді. Әсіресе «Махаббатнама» дастанындай – лирикалық поэманың ежелгі дәуірде кім жазғанын, қай жерде, қай ортада, аймақта дүниеге келтіргені бізге белгісіз тарихи жұмбақ сырдың бетін ашты.

Осы дастанды зерттеген, шығарманың ішкі құпиясына үңіліп, талдау жасаған шетелдік түрколог ғалымдардың бәрі «Махаббатнама

дастаны Сыр бойында жазылғандығын мойындаған. Мысалға, шығыстанудағы әйгілі ғалымдар В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, В.В.Радлов, К.Г.Залеман, Э.Н.Наджип, А.М.Щербак, тіпті сол туындыны өзіне қарай тартқан өзбек ғалымдары С.Қасымов, Т.Жололовтар да бұл туындының Сыр бойында жазылып, дүниеге тарағанын растайды.

Бұлайша «Махаббатнаманы» зерттеген түрколог ғалымдардың барлығы бір ауыздан – дастанның Сырдарияның төменгі жағында туғанын растап қол қоюына басты себеп – сол шығарманы жасаған ақынның кемел даналығы. Әйтпесе мынадай лирика тілімен жазылған ұлы поэманың Сыр өңірінде туғанына күдікпен қарап, көрпені өзіне қарай тартушылар да табылар еді. Соны күні бұрын болжағандай Хорезми ақын осы дастанының соңында:

Махаббатнама сөзін біттім мұнда,
Бәрін де жаздым Сырдың жағасында.
Бұл дәптерім болып тұр Мысыр қанты,
Жеті жүз елу төртінші жылы аяқталды,–

деп жазыпты [3, 103]. Осы лирикалық поэманы, ондағы осы жолдарды оқыған Еуропаның кеудесі жоғары зиялылары түркі тілдес халықтардың көне мәдениетіне кішіпейілділікпен, құмарта қараған тәрізді. Сөйтіп, Хорезми ақын бұл әйгілі лирикалық дастанын Сырдарияның төменгі жағында жүріп жазып, махаббатқа жырмен мәңгілік ескерткіш орнатты. Есептеп қарасақ, бұл әлгі дастанның қазақ жерінде, Сыр бойында дүниеге келгеніне 640 жылдан асып барады. Бірақ оны ешкім де ескерер емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Щербак А.М. *Огуз-наме. Мухаббат-наме*. М: Вост.лит. 1959.
2. *Огуз-наме. Мухаббат-наме*. Алматы: Ғылым. 1986.
3. Хорезми. *Махаббатнама*. Алматы: Жалын. 1985.